

Műemlékvédelmi Szemle F. Mentényi Klára szerk.: Műemlékvédelmi Szemle
1996/1. szám

Az Országos Műemléki Felügyelőség tájékoztatója Budapest, 1996 MŰHELY
Csengel Péter - Gere László: Előzetes beszámoló a városlódi karthauzi kolostor
kutatásáról 53 – 61. oldal.

[https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_KOHI_Msz_1996_01/?pg=82&lay
out=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_KOHI_Msz_1996_01/?pg=82&layout=s)

Csengéi Péter - Gere László

ELŐZETES JELENTÉS A VÁROSLÓDI KARTHAUZI KOLOSTOR KUTATÁSÁRÓL

1

A karthauzi remeterendnek, népszerűségük ellenére viszonylag kevés, szám szerint hat rendháza épült Magyarországon², önálló rendtartományuk azonban nem volt. Kolostoraik a felső-alemanniai tartományhoz tartoztak. Magyarországi megtelepedésük a középkori kolostoralapítások sorában viszonylag későn, a 13. század első harmadában kezdődött, rendházaik felépülése azonban a 14. század folyamán történt, és nagyjából e század derekáig tartott. Szent Mihály arkangyalról elnevezett lövöldi rendházuk az egyik legutolsó, 1346-ban királyi alapítással létrejött kolostoruk volt.³

Első okleveles említése 1347-ből ismert, amikor egy határjárás alkalmával a lövöldi karthauziakat, mint Tapolca mezőváros birtokosait említik. A kolostor tényleges alapítása 1346-ban történt, alapítólevelét ugyanakkor csak 1378-ban, feltehetően a rendház felépülésének vagy a templom felszentelésének évében állították ki.⁴ Az uralkodó, biztosítva a rend számára megfelelő működést, kiterjedt birtokokkal is ellátta a kolostort.⁵ Adataink a kolostor középkori története folyamán a lövöldi szerzetesek egyre nagyobb befolyásáról tanúskodnak.

A 14. században még jobbára csak birtokpereikről szóló források a 15. századra a rendház tekintélyének megszilárdulását, kapcsolatainak kiterjedését jelzik. Szerzeteseik feltűnnek az ország többi karthauzi rendházában is. A rend történetírói szerint a karthauziak igen szigorú szabályaiknak köszönhették, hogy évszázadokon keresztül nem kellett a megújulás érdekében reformokat bevezetniük. A szerzetesi élet 15. században tapasztalható általános hanyatlási hulláma a lövöldi karthauziakat elkerülte. Jelentős birtokaik biztos jövedelmet jelentettek számukra.

Azok a példák bizonyítják ezt a legjobban, amelyek katonaság kiállítására, illetve pénzkölcsön nyújtására kötelezték őket, így 1498-ban a konvent - birtokai és jövedelme után - 200 lovast volt köteles felszerelni,⁶ ugyanezt később, 1528-ban is feljegyezték.⁷

A lövöldi krónika bejegyzése szerint jeles esemény lehetett a kolostor életében Mátyás és Beatrix 1480. esztendőben, Lövöldön tett látogatása. Az uralkodó - egy váratlan betegségből felépülve hálából - pénzt adományozott cellák, könyvtár és halastó építésére.⁸

Forrásaink 1531-ben a kolostor erődítési munkáiról, pontosabban annak befejezéséről tudósítanak bennünket. Ez a dátum valószínűleg egyúttal a kolostor egyes objektumainak teljes kiépítését is jelzik. Jól kapcsolódik ehhez a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum gyűjteményében őrzött táblakép (1. ábra), amely az európai karthauzi rendtartományok kolostorait ábrázolja, köztük a Lövöldit is. A kolostort itt már teljesen kiépülve, fallal, külső sövénykerítéssel és kettős kaputoronnyal láthatjuk.⁹ Kevéssel később, 1548-ban Lövöldöt a dunántúli végvári vonal sorában találjuk.¹⁰

Az oszmán-török terjeszkedés és a mohácsi csata híre a lövöldi kolostorban is riadalmat keltett. Ennek hatására Lukács testvér a perjel megbízásából Sopronba menekítette a kolostor értékeit. A konvent azonban ekkor még nem költözött el, sőt két hónap elteltével, hivatkozva a veszély elmúltára, a perjel visszakérte az elmenekített kegytárgyakat.¹¹

A nyugalom azonban nem tartott sokáig, a kolostor egyes részeit, a Veszprém és Várpalota ostromához felvonuló török had előtt, mérlegelve, hogy a kolostor további megerősítése is felesleges, ámde ellenerőd építésének veszélye miatt átengedni nem szabad, a magyar katonaság felrobbantotta. Elköltözésüket -, bár ekkor már a lerombolt kolostorról beszélnek - ideiglenesnek tekintették, amint arról 1554-ben, a birtokaikat a veszprémi püspökségnek bérbe adó oklevélből értesülünk.¹²

A karthauziak azonban sohasem tértek vissza Lövöldre, birtokaik pedig később a püspökségre szálltak.¹³ A kolostor pusztulását Németh Péter 1552-re teszi.¹⁴ A fennmaradt forrásokból tudjuk, hogy a kolostornak, lerombolását követően is jelentős részei maradtak meg, amelyeket még 1600-ban is használtak a helybeliek és az itt átvonuló katonaság.¹⁵ A történeti adatok közül számunkra a továbbiakban a barokk átépítéshez köthető évszámok jelentik a következő fontos állomást.

Gróf Esterházy Imre veszprémi püspök 1723-30 között a mainzi választófejedelemségből¹⁶ sváb telepeseket hívott be a karthauziak egykori birtokaira, így Városlődre is. A középkori kolostortemplom barokk stílusú átépítése Esterházy utóda, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök építtető tevékenységével hozható kapcsolatba.¹⁷ Az építkezést 1747-ben kezdték,¹⁸ és 1761-ben fejezték be.¹⁹ A tornyot azonban nem ekkor, hanem később, 1778-79-ben Bajzáth József püspök építtette hozzá a hajóhoz.²⁰ Ekkor történt a templom első tatarozása is.

A mai plébániatemplom külső megjelenésében (2-3. ábra) 18. századi hosszházas barokk templom képét nyújtja, nyugati oldalán toronnyal, kelet felé a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel. Ehhez észak felől sekrestye kapcsolódik. A hajóhoz feltűnő módon - csak az északi oldalon látható -, gótikusnak ható támpillérek tartoznak. A homlokzati architektúrát falsávokba futó lizénák tagolják, az ablakok füles- és zárókővel díszített keretelések vakolatból készültek. A déli homlokzattól szalagtagos kőkeretes oldalbejárat nyílik. A hajót az északi homlokzat felől egyetlen, a sekrestye és az első támpillér között elhelyezkedő ablak világítja meg.

A hajó négy csehsüveg boltszakaszos mezőből áll, amelyeket enyhén előrelépő falpillérekre támaszkodó hevederívek kapcsolnak össze. A szentélyhez észak felől csatlakozó sekrestye fiókos csehsüveg boltozatot kapott. Említésre méltóak a templom járószintjei is. A hajó padlószintje a jelenlegi külső terepszinttel egyvonalban húzódik, a torony szintjénél két lépcsőfokkal alacsonyabban.

A karthauziak elsősorban szigorú szabályaikból eredő, a remete életformának leginkább megfelelő, előképként a kamalduliak építkezési szokásain alapuló títusterv szerint építették fel kolostoraikat. Leszámítva a liturgikus szempontokból történő megkötéseket, az itt található épületek elhelyezkedését nem szabályozta szigorú előírás, azoknak számos változatát ismerjük az európai analógiákból. Szembetűnő a rendházak hatalmas területi kiterjedése, amelynek oka feltehetően a szerzetesi magány elérését célzó gondolkodásból ered.

A karthauzi kolostorokat két - egy kisebb, közvetlenül a templomhoz kapcsolódó és egy nagyobb - kerengő miatt alsó és felső kolostorból álló, ún. „kettős kolostorok”-nak is nevezik. Ezek elhelyezkedése a kolostoron belül nem feltétlenül kötött, mindenesetre a kisebbik kerengő, az ún. paradicsomi kertet körbezárva, minden esetben a templom valamelyik hosszoldalához kapcsolódott. Mellette álltak a kolostor központjának legfontosabb épületei, a káptalanterem, a karthauzi rendházakban elmaradhatatlan könyvtár és a könyvmásoló műhely, a refektórium, valamint a prior háza.

Talán leginkább tükrözi a klasszikus alaprajzi stílust az, ahol a nagyobbik kerengő a templomot kelet felől körülfogva csatlakozott a kisebbik kerengőhöz és a templom másik oldalához is. Hozzá kapcsolódnak a szerzetesi cellák önálló kertrésszel, a boltozott folyosó pedig udvart vagy a kolostor temetőjét öleli körbe.

Építési gyakorlatuk szerint egyhajós teremtemplomot építettek, minden esetben a szentélyhez kapcsolódó sekrestyével. Nem ritka, hogy ezek esetében emeletes építménnyel kell számolnunk. A szentély átellenes oldalához káptalanterem kapcsolódott, amelyhez - esetenként későbbi hozzáépítésként ugyan - kápolna is csatlakozott. A gyakran kolostorváros méretű rendházak hosszú időn keresztül, egy-két évszázad alatt, folyamatosan épültek ki, kezdetben csak a templom, esetleg a hozzá

közvetlenül csatlakozó építmények épültek kőből, a többi építmény fából készült. Folyamatosan alakult ki a szerzetesi kórust és a templom laikusok részére fenntartott részét elválasztó lettner is. Ez esetenként a hajót keresztben átszelő boltozott kerengőfolyosóval épült egybe, amelyet l-l oldalbejárat kapcsolt az alsó-, és felső kolostor kerengőjéhez. Különösen szigorú szabályok vonatkoztak a laikusokra. Számukra a templomba történő bejutást is külön, a felszentelt szerzetesektől teljesen leválasztott helyiségből nyíló bejárat biztosította, amely rendszerint a hosszoldal nyugati részén volt, esetenként azonban a hajó nyugati lezárásából is vezetett bejárat.²¹

A városlódi kolostorról a történet- és régészettudományak régóta tudomása van, feltárása azonban különböző okok miatt máig nem történhetett meg.²² Sőt, maga a téma sem került sohasem a kutatás érdeklődésének középpontjába.

Az alábbiakban - e hiány pótlására - megkísérlünk képet adni arról a mindössze néhány hetes munkáról, amellyel megkezdük a kolostor eddig mindenki előtt ismeretlen maradványainak feltárását.

A régészeti feltárás

A templomot körülölelő keskeny sáv szondázó jellegű kutatását Németh Katalin területi felügyelő kérésére végeztük el. A feltárásokat 1994 nyarán kezdtük el.²³ Ásatásunk elsődlegesen arra keresett választ, miként oldható meg a templom körül a talajvíz elvezetése olyan módon, hogy az ne rongálja meg a felszín alatt levő romokat. Már az első ásatási évadban egyértelművé vált az, hogy a templom körüli mai járósinttől a középkori járósint lényegesen alacsonyabban volt.²⁴

Mivel az ásatás egyik célkitűzése a templom vizesedésének csökkentése, illetve a leendő csatorna helyének régészeti meghatározása volt, ezért a munkát az oltárhoz közel eső részeken, a szentélynél, valamint a déli homlokzat előtti, mintegy 2 méter széles sávban kezdtük meg. A templom északi falánál ezzel szemben csupán egyetlen árokkal tájékozódunk a rétegtani viszonyokról (4. ábra).

A déli oldal szelvényeiben mindössze két réteget lehetett megfigyelni, felül egy 50-60 cm vastag habarcsból, valamint apró téglá- és kötörmelékből álló feltöltést, alatta pedig nagyméretű téglá- és kötörmeléket találtunk.²⁵ Az alsó durva törmelékből azonban jóval több kőfaragvány került napvilágra, sőt közvetlenül a padló felett a kerengő lezuhant boltozatának mintegy 2 méter hosszú szakasza is előkerült (5. ábra).²⁶ Ennek vonalában a templomfalon a kiszakadt középkori boltvállak fészket visszafalazó barokk javítást figyeltünk meg.

A törmelék eltávolítása után a 2. szelvényben téglapadló felszíne bontakozott ki.²⁷ A padlótéglával burkolt helyiség déli lezárását a 3. szelvényben találtuk meg. Hosszabb szakaszon történő feltárására egyelőre nem vállalkozhattunk,

ennek ellenére biztosan azonosítani tudtuk azt a kolostor kerengőjével. Ennek padlóburkolatáról két nagyméretű faragvány is előkerült, egy falpillér réteggöve a templomból (6. ábra) és egy - feltehetően a nyugati - kapuzat bélletes eleme. Mindkét faragvány homokkőből készült, és vörösre festették őket.

A kisebbik kerengő északkeleti lezárását, pontosabban fordulóját a 2. szelvény keleti végében tártuk fel. A 105 cm vastag észak-déli irányú fal beköt a templom déli falába, azzal szervesen egybeépült. A kerengő falának eddig feltárt, mintegy 2,25 méter hosszú szakaszát egy ajtónyílás kávája és gótikus kapuzatának bélletes lábazati darabja zárja le (7. ábra). Két, egykoron a kerengőből a templomba vezető, egymás mellett nyíló - a templom liturgikus térérendezéséhez is igazodó - ajtó szolgálta a közlekedést.

Sajnos a 18. században mindkét kapuzatot - leszámítva a lábazati szárkőelemeket - szétbontották és átfalazták. A kapuzatok küszöbszintje - és feltehetően a templom középkori padlószintje is - két lépcsőfokkal magasabban volt, mint a kerengő padlózata. A barokk kaputól 3,67 m-re keletre az egyik kapu gránit lépcsőfokát tártuk fel. A gránittömb nem fut ki egészen a falsíkig, a tömb és a fal közé egy domború szőlőindás téglát (8. ábra) helyeztek el.²⁸

A második lépcsőfoknak csak mészhabarcos illesztési lenyomatát tudtuk megfigyelni, amely a bejárat küszöbkövének alsó síkjához futott. A másik ajtó maradványait és a fent leírt lépcsővel teljesen azonos gránitlépcső végét a szelvény nyugati metszetalában sikerült megfigyelni.²⁹ Az ajtó felső kétharmada a későbbi barokk oldalbejárat kialakítása miatt pusztult el.

A két kaputól keleti irányban, nem sokkal a kerengő fordulása előtt, szintén elfalazva, de teljesen épen maradt fenn egy gótikus, kőkeretes falfülke a templom déli falában.³⁰

A kerengőből nyíló helyiség (9. ábra) padlójának ugyancsak vörös színű padlótéglából készült a burkolata. A padlótégla sorok a kerengő tégláival ellentétben nem futnak párhuzamosan a templom falával, hanem haránt 45°-os szöget zárnak be azzal, méreteik viszont teljesen megegyeznek a kerengőéivel. Ennek a helyiségnek -amelyet a kolostor káptalantermének vélünk - déli lezárását egyelőre nem ismerjük. Feltártuk azonban a káptalanterem elbontott keleti oldalához hozzáépített kápolna bővítését (10. ábra). A nyolcszög három oldalával záródó szentélyfej sarkait támpillérekkel erősítették meg. A kápolna szentélyzáródásában a padlószintet egy lépcsőfokkal, mintegy 15-20 cm-rel megemelték.

Ennek padlótégláit a kolostor pusztulását követően széthordták, de a mészhabarcos aljzat ágyazóhabarczában felszedésük nyomán is élesen kirajzolódott lenyomatuk. A kápolna falát erős mészhabarcba rakott nagyméretű, vörös anyagú téglákból készítették, belső falsíkja vakolt és fehérre meszelt volt. Külső falsíkjának alsó részét nagyméretű kváderkövekből alakították ki. Ezekből azonban mindössze egy, a templom szentélyéhez csatlakozó darab maradt meg. A sarkokat erősítő támpilléreknek csak az

alapozását sikerült feltárni. A kápolna nem tartozik a kolostor legkorábbi épületei közé, hiszen építéskor a szentély délkeleti támpillérét visszabontották, déli falához pedig 30 cm vastag köpenyfalat emeltek. Feltehető tehát, hogy a korábbi káptalanterem keleti falának megszüntetésével és a szentély köpenyezésével történt a bővítés, vagy egy rosszabb színvonalú épület szolgált erre a célra, amelyet végleg megszüntettek.

Az előkerült leletanyag is alátámaszthatja ezt az elgondolást. A kerengőhöz hasonlóan itt is több boltozati bordatöredék került felszínre, ezek azonban kivétel nélkül körtetagos profilú bordák voltak. Aszimmetrikus profiljuk arra utal, hogy a káptalanteremnek hálóboltozatos fedése volt. A kápolnában talált valamennyi bordatöredék viszont terrakottából készült, és kettős hornyolásúak voltak.

A kerengő építési idejének meghatározásában segítségünkre lehet, hogy a kerengő padlótéglái között Anjou-liliommal díszítettek (11. ábra) is vannak.³¹ A kerengő feltárt padlózata két periódust mutat. Felső, négyzetes téglákból álló burkolata alatt ugyanis egy korábbi, szintén téglaborítású padlószint maradványai húzódnak (12. ábra).³²

A kerengő és az innen nyíló helyiség padlószintjének egyezése arra utal, hogy a kerengő padlóját a kápolna építéskor újították meg. A kolostorban tehát már a kápolna építését megelőzően is számolnunk kell kisebb-nagyobb építkezésekkel. Erre enged következtetni az alsó padlóra épített 95 cm hosszú és 144 cm széles faltömb is, melynek keleti oldala hozzáépült a kerengőt kelet felől lezáró falhoz. Ennek a faltömbnek a déli oldalán egy 50 cm széles fülke indítása figyelhető meg.

Annak ellenére, hogy a kerengő és a kápolna közötti helyiség teljes feltárása még nem fejeződött be, azt egyértelműen a káptalanteremmel azonosíthatjuk.³³

A templom szentélyétől keletre és északkeletre eső részt, az épületet övező kerítésig szintén feltártuk. A törmelékréteg eltávolítása után ismét láthatóvá vált a templom felszínre kerülő középkori lábazati párkánya, valamint a gótikus templom szentélyének sarkait eredetileg támasztó támpillérek profil ózott bázison nyugvó lábazati része (13. ábra). Sajnos az északkeleti, valamint a sekrestye és szentély találkozásából induló támpillérnek már csak az alapozását sikerült feltárni.

A sekrestye keleti oldala előtti feltárás bizonyossá tette a sekrestye középkori eredetét, hiszen itt is felszínre került a körbefutó, gótikus lábazati párkány. Ez azonban két helyen megszakad, és egy L-alakú lábazati elemmel kelet felé fordul el. A két kiforduló elem között merőben eltérő struktúrát mutatott a sekrestye falazata. Eredetileg a gótikus sekrestye - feltehetően emeletes épülete - kelet felé szentéllyel bővült. Ennek téglából épített oltáralapozását fel is tártuk a sekrestye előterében. A sekrestye sarkait szintén támpillérek erősítették. Ezek közül egyelőre csak az északkeleti pillér sarkának gótikus lábazati részletét sikerült feltárni.

A templom északi oldala előtt, a 2. és 3. támpillér közötti szakaszon csupán egy 2 m széles és 9 m hosszú kutatóárok feltárására nyílt módunk. A vakolat leverésekor a homlokzaton itt egy elfalazott ajtónyílás körvonalai látszottak, ehhez egy középkori épület maradványai csatlakoztak, amelynek elszedett - és a szentélyével azonos kiképzésű - lábazati párkánya is előkerült (14. ábra). A feltárt lábazati párkány L-alakú elemének másik szára a templom falába épült be, azt az elé épített vastag barokk köpenyezés takarta el. A középső támpillérnek ugyanilyen lábazati párkánya volt.

A támpillérek és a templom falának legalábbis az alsó része itt, az északi oldalon szintén középkori állapotában maradt meg.³⁴ Ebben az árokban - ellentétben a déli oldalon tapasztaltakkal - sok réteg váltotta egymást, de az innen előkerült, mindössze néhány töredékből álló leletanyag alig hordoz használható információkat.³⁵

Az árokban előkerült falmaradványok további feltárások nélkül szintén nehezen értelmezhetőek,³⁶ egyelőre csak feltételezzük, hogy itt a templomot és a szerzetesek cellái előtt húzódó kerengőt összekötő folyosó maradványait tártuk fel. Az ásatás eredményei mindenesetre egyértelművé tették, hogy a templom mai barokk külseje alatt jelentős középkori maradványok rejtőzhetnek.

A templom külső homlokzati kutatása

Az egyház 1995-ben a templom újravakolását, festését vette tervbe. Ezért a homlokzatok tervezett helyreállítását megelőzően, módunk nyílt a templom külső homlokzati kutatására.

A kutatás korlátozott volta miatt igyekeztünk célirányosan vizsgálni a homlokzatot, ezért elsősorban a déli homlokzatra (15. ábra) irányítottuk a figyelmet. Ezen az oldalon ugyanis a templom fedélszékében „in situ” gótikus részletelemek, nevezetesen a diadalív hevederindítása (16. ábra) és a szentély egyik boltindítása (17. ábra) is megmaradt.³⁷ Már az itt látható maradványok is azt a benyomást keltették bennünk, hogy a barokk átépítésben a karthauzi kolostortemplom magasan felmenő falai maradtak meg. A homlokzaton szabálytalanul, egymástól különböző tengelytávolságban elhelyezkedő 18. századi ablakok azt sugallták, hogy kialakításukkor esetleg a középkori nyílásrendszer kiosztásához igazodtak.

A homlokzat egyes részein a vakolat alatti falazat korántsem volt egységes. Míg a lábazati rész fölött tört kövekből rakott falazatot találtunk jellegzetesen középkori habarccsal,³⁸ addig a homlokzat középső és felső, főpárkány alatti szakaszai merőben más falazatúak voltak. Az ablakok mellett és a záradékok fölötti zónában kijelölt kutatósávokban a vakolat leverése után téglafalazat bukkant elő. A téglák nem szokványos téglány formájúak, hanem négyzetes alakúak és keskeny szélességűek voltak.³⁹ Többségüket lapjában faragták meg, majd élükre állítva falazták fel őket. Ez a falazat a lábazati párkány magasságától tulajdonképpen beborította a teljes homlokzat felületét.

Megbontva a köpenyfalat kiderült, hogy az többféle, középkori és barokk eredetű falazatot takart el (18. ábra). A középkorinak tartott törtköves falazat nagyjából a barokk ablakok párkányaig tartott, majd kő és téglavegyes falazattal folytatódott. Ez a falazat rendkívül szilárd megtartással készült, másodlagosan elhelyezett kváderekkel (19. ábra). A tagozott oldalukkal befelé forgatott faragványokat egymástól elszórtan falazták be, közéjük téglákat helyeztek el.⁴⁰

Az említett váltás elsősorban a barokk ablakok környékén és a főpárkány magasságában mutatkozott. Ugyanakkor a középkori falazat több helyen, a mai főpárkány magasságában is jelentkezett. A szentély déli falánál - leszámítva a gótikus ablak befalazását és helyén a barokk nyílás kialakítását - a törtköves, középkori falazat egészen a főpárkányig tart.

Nem tudtunk különbséget tenni a vegyes falazat és a köpenyfal falazóanyaga között, ezért úgy véljük, hogy azok egy építési periódusban ugyan, de két munkafázisban készültek.

A déli homlokzaton négy gótikus ablak maradványait bontottuk ki. Szabálytalanul, egymástól különböző távolságra helyezkednek el, a homlokzat nyugati sarka felé eső két ablak szorosan egymás mellett, míg a további kettő egymástól nagyobb távolságra van.⁴¹ Káváik a barokk ablakok sávjában, közvetlenül a téglaköpeny takarása alatt kerültek elő. Sajnálatos módon ezeket a barokk ablakok kialakításakor részben elpusztították, meglévő szakaszaik pedig a befalazás téglabekötései miatt több helyen sérülten maradtak meg. Mivel a barokk ablakok a gótikusak helyére épültek, ezen a részen a gótikus ablakkávák is erősen megrongálódtak. A barokk nyílások fölött pedig a kiromlásokat korrigáló falazat pusztította el többé-kevésbé a gótikus ablakkávákat. Az ablakok rézsűs káváit szabálytalanul, vegyesen, mészkő és téglavegyesen, helyenként bazalttufa felhasználásával építették. Az ablakok kőkeretesek voltak, de a keretek 60 cm mélyen a falmagban helyezkednek el, ezért csak nagy nehezen, és mindössze két helyen, igen kis részletében fértünk hozzá azokhoz. A kávákat vakolták és fehérre meszelték. A második gótikus ablak maradt meg a legépebben (20. ábra), mert itt a barokk ablakkiosztás a két egymás melletti gótikus ablak közül csak az egyiket tudta felhasználni. Itt részben kiszabadítottuk a magasan felmetszett könyöklőpárkányt is. Az ablakok teljes magasságát nem tudtuk meghatározni - ehhez későbbi rekonstrukcióra lesz szükség -, mert azok eredetileg túlnyúltak a jelenlegi barokk párkányon is. Ezek közül a szentélybe nyíló - sorban a negyedik - ablak esetében már csak átfalazásuk alig követhető nyomait sikerült megfigyelni.⁴²

A gótikus ablakok káváival mellett nagyobb felületeken megmaradt középkori vakolatot találtunk. Az egyenetlen felületű, kanálháttal simított vakolat megszakítás nélkül kapcsolódott az ablakok kereteléséhez. Ez alatt mindenhol közvetlenül a törtköves, középkori falazatot tártuk fel.

A lábazati szakaszon a falazat alaposabb megtisztítása után - a barokk oldalbejárattól nyugatra eső részen - napvilágra került a hajóhoz kapcsolódó kerengő boltozatának rajzolata (21. ábra), amelyet a kőszerkezet kiomlását követően, a fészkek barokk visszafalazása őrzött meg. A homlokzat további szakaszán ez a 18. századi javítások miatt már kevésbé látható, de a boltvállak indítása és a boltszakaszok aránya, szélessége itt is jól követhető. Ezen a szakaszon kapunk magyarázatot az ablakok aránytalan elhelyezkedésének okára.

A fentebb már említett, két egymás mellett elhelyezkedő gótikus ajtó fölött nincsenek ablakok, mivel a kapuk között - a karthauzi előírások szerint - magas lettner választotta ketté a templom terét. Feltételezzük, hogy a lettnerfal nyugati oldalához az egymással szemben lévő északi és (egyik) déli kapu között - esetleg zárt és boltozott felépítménnyel - folyosószakasz húzódott, amely átjárást biztosított a két kerengő között.⁴³

Hasonlóan a hajó homlokzatához, a szentély falazata is változatos képet mutatott. A szentély déli homlokzatán egészen a főpárkányig törtköves középkori falazatot találtunk, ez alól mindössze az egykori gótikus ablak vegyes anyagú elfalazása jelentett kivételt. Ezzel azonban, mint már írtuk, csaknem teljesen eltüntették a gótikus nyílás nyomait. Egészen más képet mutatott a szentélyzáródás többi homlokzata. Itt, a legalsó falszakaszokat leszámítva, tulajdonképpen nem találtuk meg a 14. századi középkori falazatot.

Apró, vegyes, törtköves, téglás falazatot figyelhettünk meg, számos, másodlagosan elhelyezett gótikus faragvánnyal.⁴⁴ A homlokzat felső harmadában a falazat átvált a korábban ismertetett vegyes falazatra, amelyet a 18. századhoz kötöttünk. A szentély déli homlokzata ugyanakkor a sárga, mészhabarcos kötőanyagba rakott törtköves falazat volt, amely a szentélysaroknál átfordul, majd hirtelen véget ér. A szentélyzáródás délkeleti oldalán, kevéssel a főpárkány alatt, a hajó déli homlokzatán feltárttól eltérő típusú, későgótikus ablak egyetlen, kissé kifelé dőlő réteggövért sikerült kibontanunk a vakolat alól.⁴⁵

Az ablak többi részén és a másik két szentélyoldalnál, akárcsak a déli homlokzat szentélyablakánál, az át-falazás vizsgálatokor csupán egy korábbi ablak bizonytalan körvonalát sikerült meghatározni. Az északi homlokzat (22. ábra) szondázása nem hozta meg a várt eredményt. A vakolat alatt mindenhol a 18. századhoz köthető vegyes falazatra bukkantunk, mi több, a támpillérek falazata is egyezett azzal. A régészeti feltárás, mint fentebb írtuk, igazolta a fal és a támpillér alsó részének középkori voltát, így el kell fogadnunk azt az elképzelést, hogy a 18. században a - feltehetően rossz állapotban lévő - pilléreket lebontották, majd eredeti, középkori alapozásukra visszaépítették azokat. Nem tudjuk, hogy az északi oldalon teljes magasságig számolhatunk-e középkori falmaggal, vagy csak az alsó szakaszokon van meg, erősen elpusztult állapotban.⁴⁶

A 2. és 3. támpillér között, a kutatóárok kijelölésekor megfigyelt ajtónyílás körvonalaira rábontva, egy elfalazott barokk oldalajtó és kőkeretfészkei kerültek elő. Szárkő elemeit a befalazásban helyezték el. Nyugati kávéja mellett, másodlagosan befalazva, reneszánsz párkánytöredéket is találtunk. A 18. századi plébániatemplomnak tehát a hajó mindkét oldalán volt egy-egy kőkeretes bejárata.

A szentély északi falában, a sekrestye tetőgerince fölött, a padlástérbe nyíló szegmensíves ajtónyílást bontottunk ki, amit egyidősnek tartunk a barokk átépítéssel. Feltehetően külső fa lépcsővel lehetett megközelíteni, szerepét a torony megépülésével veszíthette el.

Összefoglalásunkban a szokásostól eltérően távolról sem kívánunk pontos építéstörténeti összefoglalót adni. Nem is igen tehetnénk ezt, hiszen kutatásainkat csak korlátozott körben végezhattük. Az épület fontos területei még feltáratlanok, a templomban sehol sem végeztünk kutatásokat, így ismeretlenek annak belső homlokzatai, és váratlan meglepetésekkel szolgálhat a padlózat felbontása után a felszín alatti terület feltárása is. Egy-egy újabb részlet felbukkanása akár jelentős mértékben is módosíthatja eddig kialakított véleményünket, ezért csakis megfigyeléseink összegzését vállalhatjuk.

A történeti adatok ismeretében és a homlokzatkutatás eredményeit tekintve nincs okunk kételkedni abban, hogy a 14. században alapított kolostor templomával állunk szemben. Ennek az egykori épületnek az alaprajza - a torony kivételével - megegyezett a mai templom alaprajzával és méreteivel. Északi oldalán - feltehetően emeletes - sekrestye állt, az itteni homlokzat előtt és a szentély sarkainál támpillérek helyezkedtek el. Ezzel szemben a déli oldalon sem támpillérek, sem támívek nem épültek.

A templom nyugati zárófalában impozáns méretű, festett kapuzat nyílhatott, a szerzetesek a mindennapi élet során azonban az alsó kolostor kerengője felől nyíló két ajtót használhatták. Az északi oldalon, a felső kolostor kerengőbekötése felől is nyílt ajtó - amelyet a szemben lévővel - talán a lettnerhez támaszkodó folyosó kötött össze. Így a templomon keresztül is átjárást biztosítottak a két kerengő között. Az északi oldalon további ajtó is lehetett, amely közvetlenül a laikusok épületeiből nyílt a templom számukra fenntartott részébe.

Eddigi ismereteink szerint a kolostor feltehetően folyamatos kiépülése mellett, a templom egyetlen nagy átépítést élt meg a 15. század végén. Véleményünk szerint ez legkésőbb 1531-ig - tehát a kolostor erődítésének végétével - befejeződött. Ekkor kicserélték és megnagyobbították a szentély ablakait, valamint a szentély déli oldalához - az egyik támpillér elbontásával - a káptalantermet megtoldva, magas, késő gótikus, feltehetően hálóboltozatos kápolnát építettek. A templom 15. század végi - 16. század eleji átépítése azonban annak csak liturgikus terét, a szentélyt érintette, a hajó homlokzataira már nem vonatkozott. Az átépítéshez köthető ablakok bizonyosan mérnökök voltak.

Nincs adatunk arra, hogy a hódoltság után visszaszivárgó magyar lakosság, amely néhány református családot jelentett, végzett-e javításokat a templomon. Ezt a kérdést, véleményünk szerint már csak a templom belső kutatása válaszolhatja meg. Úgy véljük azonban, erre anyagi erejükből aligha futotta, hiszen a később betelepülő sváb lakosság kezdetben inkább új templomot épített magának a falu határában. Elképzelhető azonban, hogy korábban az itt lakók - más templom hiányában - a kolostortemplom épebb részeit használhatták.

Bél Mátyás ugyanis még csekély munkával helyreállíthatónak látta az épületet.⁴⁷ Mindemellett a homlokzatok külső vizsgálata csak az egész épületet átfogalmazó, nagyléptékű barokk építési koncepcióval végrehajtott átalakítást tudott megállapítani.

A templom 18. századi megújítása Padányi Bíró Márton, veszprémi püspök nevéhez fűződik. A minden bizonnyal tető nélkül álló, ám a források szerint még mindig imponáló méretű templom pusztulásáról nincs pontos képünk. Átépitése során a hajó erősen sérült falkoronáját jelentősen visszabontották, és az eredeti párkánymagassághoz képest jóval alacsonyabban új barokk főpárkányt alakítottak ki.

A gótikus részletek megszüntetése (ablakok elfalazása, a szentély támpilléreinek visszabontása, a sekrestye átépítése, szentélyének lebontása) mellett, a falakat ért sérülések eltakarására építhettek köpenyfalat a középkori homlokzat elé. A középkori emeletes sekrestye falait visszabontva földszintes sekrestyét építettek, eltüntetve a korábbi épület szentélybővítését is. Több mint egy évtizeddel később épült meg a torony, erre az időre tehető a templom első tatarozása is. A templomot övező területen az épületmaradványok lerombolása (23-25. ábra), illetve a törmelék elterítése ekkortájt történhetett. A templomtól kissé távolabb azonban (így az ún. Papkertben is) a romok még sokáig láthatóak voltak a felszín fölött, amint arról forrásaink is tudósítanak. A templomtér - sajnos máig tartó folyamatként - lassan beépülő környezetének épületeihez folyamatosan használták fel a kolostor kibontott köveit.

A kolostor maradványainak feltárását 1996-ban elsősorban a templom déli oldala előtt húzódó területen, a falkutatás és az eddig feltárt részletek további bővítése érdekében szeretnénk folytatni. E terület feltárásának azért lenne jelentősége, mert így ismertté válna a kolostor legfontosabb, központi része, annak a kerengőhöz csatlakozó épületeivel. A városlődi karthauzi kolostor középkori emlékanyagunk jelentős részét képezi, feltárása számos újabb adattal bővíthetné a középkori kolostori életről és építészetről, nem utolsósorban pedig a karthauziakról szerzett eddigi ismereteinket is.

Kutatásaink, bár a feladat nagyságához képest eddig elenyésző időt fordíthattunk erre, az elmúlt két évben is meglehetősen nehéz anyagi körülmények között folyt. Mára még a feltárások leállítása is reális veszéllyel fenyeget. Egyre inkább szembe kell néznünk azzal a lehetetlen helyzettel, hogy a munkát esetleg bizonytalan anyagi háttérrel nyújtó pályázati vagy alapítványi

támogatással kell folytatnunk, vagy éppenséggel újabb hosszú időre be kell fejeznünk azt.

JEGYZETEK

1. Jelen munkánk az AMRK 1995. és 1996. évi tudományos beszámoló ülészakán elhangzott előadások bővített változata.
2. Ezek közül csak négy kolostor, a menedékkői (Letanovce (1305), a lechnitzi (1317), a felsőtárkányi (1332) és a lövöldi (1346) volt jelentős, a bencésektől átvett ercsi (1235) és a legkésőbb alapított, premontreiektől átvett váradi (Oradea) rendház azonban csak rövid ideig működött.
3. Dedek szerint a kolostor megalapítása a dél-stájerországi Seiz (Szlovénia) kolostorából (1160) történt. Dedek Crescens Lajos: A karthausiak Magyarországon. Budapest, 1889.
4. Jelen munkánkban a legszükségesebb történeti adatokat soroljuk fel. A kolostor történetére és birtokaira vonatkozó forrásokat, valamint a kolostor eddigi kutatástörténetét Németh Péter: A városlódi karthauzi kolostor története és régészeti emlékanyaga I. című munkájában dolgozta fel. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20., 1993-1994. Veszprém. 1994. 367-382. Történeti adatainkat jórészt tőle vettük át.
5. Németh i.m. 367-382.
6. Kolozsvári Sándor - Óvári Kelemen: Magyar Törvénytár 1526-1608. évi törvénycikkek. Budapest, 1899. 293. 64. cikkely
7. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 1520-1529. Szerk.: Bunyitay Vince, Rapaics Raimond, Karácsonyi János. Budapest, 1902. 423. 430. okl.
8. Koroknay Éva: A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről. Esztergom Evlapjai - Annales Strigonienses. Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve I. (1960) 26.
9. A táblakép keletkezését 1500 és 1520 közé helyezte a művésztörténeti kutatás. Az ábrázolás „Vallis Sancti Michaelis in Lewi in Ungaria" felirat alatt, észak felől mutatja a kolostort.
10. Dr.-y-s: Végváraink a 16. század közepén. Hadtörténelmi Közlemények 5., (1892) 544.

11. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 1520-1529 Szerk.: Bunyitay Vince, Rapaics Raimond, Karácsonyi János. Budapest, 1902. 281. 273. oki., Sopron szabad királyi város története. Közli Házy Jenő. Sopron. 1929 I./7. 1521-1531 206. 157. oki., 223. 173. okl.
12. Erdélyi Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 206-207.; OL Acta Ecclesiastica fasc. 71. No. 57.
13. Nincs tudomásunk arról, hogy visszakérték volna lövöldi kolostorukat, ezzel szemben a felsőtárkányi, menedékkői és lechniczi esetében erre vannak adatok. Németh Péter: Adatok a felsőtárkányi karthauzi kolostor építéstörténetéhez. Az Egri Múzeumok Évkönyve 5. (1967) 73-86.
14. Németh i.m. 1994. 374.
15. A vallonok lázadása Pápán. Hadtörténeti Közlemények 1. (1888) 488-489.
16. Anyakönyvi bejegyzések szerint a telepések Ingolstadt és Mainz környékéről jöttek, a Lövöldre betelepülők között Wiesthalból (ma Városlőd testvérvárosa) érkezettek is voltak.
17. Élete utolsó éveiben, a templom befejezésével egyidőben építtette palotáját, segédpüspöke. Nagymányai Koller Ignác számára, amely Bíró halála után püspöki nyaraló, majd 1777-ben a tornyot is építtető Bajzáth József adományából, máig is működő plébániává lett. Frey Mátyás: Városlőd története. Kézirat, 1980. 8.
18. Előrehaladtát jelezte, hogy 1754 szeptember 29-én Bíró személyesen tartott szentmisét Szent Mihály ünnepe alkalmából. Frey i.m. 9.
19. Az építkezés befejezését mutatja a hajóba nyíló bejárati kapu áthidalójába, és a ma is meglévő barokk fedélszék gerendájába vésett „1761” évszám.
20. A tornyot kissé „behúzták” a hajó testébe, oly módon, hogy a fedélszék utolsó székállásának gerendáit átvágták. Az épület nyugati felének ebből eredő statikai meggyengítésére utal a hosszoldali homlokzatokon végigfutó repedés.
21. Munkánk során eddig a németországi és szlovéniai karthauzi rendházak tanulmányozásával tudtuk bővíteni ismereteinket, továbbá 1995-ben tanulmányi kiránduláson meglátogattuk a ma Szlovákiában található menedékkői (Letanovce), valamint vöröskői (Lechnicz) kolostorokat. Németországi rendházakra: Günther Binding - Matthias Untermann: Ordenbaukunst in

Deutschland. Darmstadt. 1985.. a szlovákiai kolostorokra Michael Slivka - Ivan Chalupecky: Klastorisko. Poprad, 1995. munkáját használtuk fel.

22. Mivel a kolostor eddigi kutatástörténetét Németh Péter dolgozta fel, ezért azzal itt csak érintőlegesen, a legfontosabb mozzanatokot kiragadva foglalkozunk. Bél Mátyás 18. századi híradása után 1860-ban Rómer Flóris készített feljegyzéseket kőfaragványokról. 1864-ben Gulden István plébános állított össze helytörténeti munkát a faluról, megemlítve ebben a karthauzi romokat is. A helytörténeti munkák, illetve a karthauziak történetét összefoglaló művek mellett Rhé Gyula akart helyszíni kutatásokat végezni. A fellelhető faragványokat Csemegi József mérte fel. Az egyetlen leletmentő ásatás 1962-ben folyt a Bakonyi Múzeum igazgatója, Éri István és munkatársa: Németh Péter vezetésével. Az ő munkájukon kívül a karthauzi kolostorok kutatása soha nem került a régészet érdeklődési körébe.

23. A templom barokk Szent Mihály-oltárának restaurálása során merült fel annak igénye, hogy megelőzendő a berendezés további károsodását, meg kell szüntetni a templomfalak további nedvesedését. A falu csatornázatlansága miatt régóta tervezték a közműhálózat kiépítését, elsőként a templom körül. Ennek során helyi próbálkozás eredményeként részben körülárkolták a templomot, illetve a mai felszíntől számított 1 m magasságban leverték a vakolatot. A munkák során került elő a gótikus kőkeretes fülke a templom déli falában, az itt ásott csatornaárokából faragványok - boltozati elemek - és padlótéglalapok jöttek felszínre.

24. Már az 1994. évi ásatás is egyértelműen bebizonyította, hogy a templom körül a kolostornak olyan jelentős romjait rejtje a föld, hogy bárminemű vízelvezetés csak a terület feltárása után oldható meg. A kolostor feltárása után mintegy 1,5 méterrel lejjebb kerülne a járósínt, ami lehetővé tenné a templom falainak kiszáradását.

25. A két réteg egykorúnak tekinthető, hiszen a beszakadt boltozat előkerült bordaelemei mindkét rétegben fellelhetőek voltak. Bizonyosan az. itt álló épületek összeomlásának, majd a törmelék egyenletes elterítésének rétegeit találtuk meg.

26. A homokkőből és bazalttufából faragott, kétszer hornyolt bordák vörösre festettek voltak, ugyanitt került elő a címerpajzsba foglalt, gótikus formájú kulcsokat ábrázoló zárókő is.

27. A padlólapok mérete 20 x 20 cm volt, és a templomfallal párhuzamos irányba rakták le őket.
28. Keltezése a 15. század második felére tehető.
29. A két ajtó között 128 cm a távolság.
30. 8,47 m-re a barokk kaputól. A fülke padlószinttől mért kávamagassága 70 cm.
31. Nem zárható ki ezek Anjou-kori eredete sem, de figyelembevéve, hogy ez a padlószint már a kerengő második padlószintje, elképzelhető, hogy a liliomos téglák később készültek.
32. Méretük eltér a 2. padlószint tégláitól, 20 x 14 cm-es lapokból áll.
33. A további kutatásoknak kell majd választ keresnie a részletében már feltárt káptalanterem előzményére, valamint beilleszteni ezek korát a kolostor építésének kronológiai sorrendjébe. A feltárt káptalanterem építése feltételezésünk szerint a 15. század végére helyezhető.
34. A fent leírt objektumhoz szorosan kapcsolódik - azzal azonban egybe nem épült - egy, falsíkjában egyenetlen felületű, 4,4 m hosszú, tömör kőfalazat. Ennek a falazatnak a keleti síkja megközelítően egybeesik a lábazati párkány síkjával.
35. A leletek közül mégis figyelemre méltó egy gótikus ablak osztósudarának két töredéke, valamint néhány fehér, sárga, barna és zöld mázas tetőcserép töredéke is. Ez utóbbiakkal kapcsolatban ismét vissza kell utalnunk a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum gyűjteményében található, 1500 és 1520 között készült triptichon lövöldi ábrázolására. Vitathatatlan, hogy ezen ábrázolások hitelessége erősen kétséges, esetünkben azonban érdekes egybeesést jelent, hogy a kép a templom északi oldalánál egy díszes, mázas tetőcserepekkel fedett épületet ábrázol.
36. Ugyancsak a Germanisches Nationalmuseum gyűjteményében őrzik a nürnbergi karthauzi kolostor 18. században készült alaprajzi felmérését. Munkánk során - noha a két kolostor között semmiféle építési kapcsolatot nem látunk - ezt az alaprajzot használtuk. Véleményünk szerint a legtisztábban mutatja a karthauziak által követett típusot, továbbá - eddigi feltárásaink csekélyége ellenére - úgy tűnik, több azonosság is mutatkozik.

37. A fedélszékben látható maradványokra már Eri István és Németh Péter is felfigyeltek, a templom kutatására azonban nem nyílt módjuk.
38. A középkori falazathoz anyagában jellegzetesen durva, sárga színű, erősen mészdús, nagy kavicsstartalmú kötőanyagot használtak.
39. Téglaméreték: 23 x 17x4 cm, a köpenyfalban másodlagos felhasználásban elhelyezett gótikus téglák mérete 28 x 14x6 cm.
40. A barokk periódusban törtfehér színű, mészszemcsés, homokdús, kissé kavicsos összetételű szilárd kötésű habarcsot használtak. Téglaméreték: 28 x 7 x 15 cm.
41. Az első kettő egymástól való távolsága 1,20 m, a következő ablak pedig további 5,35 m-re keletre helyezkedik el.
42. A homlokzatnak ezen a szakaszán későbbi beavatkozás nyomai is láthatóak, így a barokk ablakok záradéka fölött, a második világháborút követően vasbeton áthidalókat helyeztek el, átvágva ezzel a 18. században elfalazott gótikus ablakokat.
43. Ennek meglétéről azonban csakis a templom belső terének feltárását követően lehet bizonyosat mondani.
44. Az apró törtköves falazatot a 15. század végére vagy a 16. század elejére helyezzük. Tekintettel arra, hogy a szentélyzáródás homlokzatainak alsó szakaszára jellemző falazat, építőanyagában és struktúrájában is megegyezik a szentély déli oldalához épített kápolna köpenyfaláéval, elképzelhetőnek tartjuk, hogy a kápolna építésével egyidőben nemcsak a szentély ablakait alakítják át, hanem a szentélyfej falait is átépítik.
45. A szentély előtti terület kiásása során ennek az ablaktípusnak még egy, majdnem ép réteggövé, valamint egy mérmű töredékét találtuk meg. Ugyancsak itt került elő a középkori főpárkány - feltehetően a szentélynél elhelyezett - sarokeleme is.
46. A kutatás során nem nyílt módunk a falazat - jelentősebb bontásokkal járó - alaposabb kutatására, ezért nem tudjuk, hogy túlnyomórészt újra építették, vagy itt is a romos északi fal elé épített köpenyezésről van-e szó.
47. Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6. (1989) 87.

48. Rómer Flóris: A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat. Győr, 1860. 176-177.